

Тетяна Клименко

**ПЕЧАТКА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ ЗАСВІДЧЕННЯ
ОРИГІНАЛЬНОСТІ ДОКУМЕНТА У XVIII – НА ПОЧ. XX ст.
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

У статті розглянуто значення печаток, як елемента засвідчення документів у XVIII – на поч. XX ст. Охарактеризовано найбільш типові зразки печаток цього періоду та наведено фотознімки їх відбитків.

Ключові слова: печатка, сфрагістика, документ.

В статье рассматривается значение печатей, как элемента заверения документов в XVIII – нач. XX ст. Охарактеризованы наиболее типичные образцы печатей этого периода и приведены фотоснимки их оттисков.

Ключевые слова: печать, сфрагистика, документ.

The article considers the importance of signets as a part of documents certification in the XVIII –early XX cc. It characterizes the most typical examples of signets of that period and presents the photographs of their prints.

Keywords: a signet, sigillography (sphragistics), a document.

Відбитки печаток на документах є одними з основних їх реквізитів. Вони засвідчують їхню оригінальність, унеможливають підробки їх. Основні способи засвідчення документа – підписування, прикладання печатки і затвердження, що надає йому юридичної сили, підтверджує відповідальність певної особи за його зміст. Печатка з давніх часів символізувала ознаку влади та певних правовідносин. Поряд з адміністративними функціями приватні печатки виконували функції засвідчення документа, були символом сімейного клейнода, передавалися у спадок і свідчили про соціальний статус особи, родини¹.

Виявлені в Державному архіві Черкаської області печатки можна умовно поділити на дві групи: гербові і прості. Перші мають у центрі малюнок герба держави, а по колу назву відомства, установи, якій вони належать. Другі містять лише назву відомства, державної чи приватної установи, а також певний малюнок. За формою переважають круглі та овальні печатки, хоча подекуди бувають прямокутні, квадратні, трикутні, багатокутні та ін.

Відбиток печатки передбачає перенесення із неї відповідної фарби на поверхню паперу або видавлювання на поверхні певного матеріалу (паперу, сургучу, мастики, фарби, сажі та ін.) відповідного рельєфу. При дослідженні печаток за їхніми відтисками вивчаються загальні та окремі ознаки: технічні особливості, легенди, зображення (форма і розміри відтисків у цілому, взаємне розміщення складових частин відтисків, графіч-

ні ознаки літер, цифр, герба, емблеми, дрібні особливості окремих знаків тощо)².

Більшість виявлених відбитків печаток датуються першою половиною XVIII ст. – початком XX ст. Найбільш розповсюджена технологія виконання відбитка – прикладна, тобто відбиток печатки відтиснуто безпосередньо на документі. Особливо цінними є сфрагістичні джерела, в яких відображено геральдичні зміни та збережено форми гербів, родових знаків, символів.

Їхні зразки є прикладом розвитку гербів, які створювались в самостійному середовищі, але за регламентацією влади та державних інституцій.

Для глибшого вивчення печаток і їхніх відбитків та запровадження практичної реалізації в науковий обіг їх можна поділити на такі групи: релігійні, освітні, громадські, військові, поліцейські, приватні, управлінські установ і організацій, родинні та ін.

Переважає кількість відбитків печаток виявлена на документах у фондах релігійних установ (духовних правлінь, благочинних, монастирів, церквах та ін.). Найменування християнських свят та імена найбільш шанованих святих (св. Миколая, св. Софії, Успіння Пресвятої Богородиці, св. Георгія, св. Василя, Івана Богослова, св. Олександра, св. Іллі, св. Дмитрія, св. Петра та Павла, св. Трійці, св. Варвари, св. Кузьми та Дем'яна, Вознесіння Ісуса Христа, Покрова Пресвятої Богородиці, св. Дмитрія, Преображення, Різдва Пресвятої Богородиці, Введення в храм Пресвятої Богородиці, св. Михаїла), які були особливо популярними серед населення регіону, відобразилися в назвах релігійних установ і відповідно в їхніх печатках.

Діловодство велося в релігійних установах за встановленими правилами. Невід'ємним елементом у ньому вважалась печатка, що засвідчувала підписи офіційних або відповідальних осіб у записах про народження, шлюб та смерть у метричних та обрядових книгах. Така вимога поширювалась на офіційне листування, фінансово-майнові документи та ін.

Завдяки нагромадженню значної кількості сфрагістичних пам'яток постала можливість їхнього вивчення з огляду на особливості їх зображення: кольору відбитків, форми, розміру, легенди.

Виявлені численні відбитки печаток, як правило, розміщені в нижній частині останнього аркушу або ж на обкладинці прошнурованих метричних та обрядових книг. Матеріал і колір відбитків різноманітний, серед яких переважають прикладні: чорний, темно-синій, темно- і світло-коричневий, темно- і світло-бордовий, яскраво-червоний сургуч; біла, жовта, червона, синя, фіолетова, коричнева фарба і мастика; чорна сажа; білі відбитки на папері. Сировиною для виготовлення їх були папір, віск, фарба, мастика, сургуч, сажа. Колір матеріалу особливого значення не мав. Печатки ставилися під текстом документа та підписами офіційних осіб. Слід зазначити, що найпоширенішими у використанні були сургучеві печатки, які вважалися дешевими і зручними та не вимагали спе-

ціальних знань та навичок, потрібних для виготовлення паперових чи воскових відбитків.

На початку ХХ ст. помітна поступова заміна матеріалів для відбитків: здебільшого стали використовуватися чорнило та мастика.

Легенда на відбитку печатки розміщувалася довкола сюжетного зображення або ж у центральній її частині переважно російською мовою чіткими друкованими літерами церковно-слов'янським шрифтом у прямому, інколи дзеркальному зображенні. Вона складалася з посвяти храму, належності до певної конфесії та адміністративної одиниці. У більшості печаток простежується одноманітне сюжетне зображення – графічні контури православного собору (на печатках церков, монастирів) та герб Російської імперії (на печатках духовних правлінь).

Елементи, що зображені на відбитку фамільної печатки, можуть розповісти про історію роду, кар'єри або особистого життя її власника.

Зазвичай символічні геральдичні знаки розміщувалися у середині печатки, що слугували водночас своєрідними родовими гербами, якими засвідчувалися важливі документи.

Для печаток кінця ХVІІІ ст. – поч. ХІХ ст. характерним є використання лігатури, скорочення слів, виносних літер, поділових зірок, крапок, абревіатур, архаїчних літер, а також літер грецького та латинського алфавіту. Печатки кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст. втратили свою характерність і колорит. На розвиткові адміністративної сфрагістики того періоду відчутно відобразився політичний фактор. Усі вони уніфіковані відповідно до централізованого ведення канцелярської справи російської монархії.

Відбитки печаток є на документах майже усіх архівних фондів окресленого у статті періоду. Серед них: сургучні печатки – у фондах нотаріусів, економічних контор, релігійних установ (духовних правлінь, благочинних, костюлів, монастирів, церков); мастикові та сажеві печатки – здебільшого у фондах місцевих адміністративних і військово-адміністративних установ, сільських управ, товариств, мирових посередників, комісії з виборів до Державної думи, управління військових начальників, органів станового і земського самоврядування (міських, міщанських, земських, земельних, продовольчих управах, міських думах, магістратах, предводителів дворянства, дворянських опіках), органів поліції і жандармерії (поліцейських управліннях, приставів, справників, городничих), юстиції, суду, прокуратури, тюремних установ (розправах, сирітських, повітових, окружних, земських, волосних, мирових словесних судах), маклерів, цукрових заводів та їх товариств, установ і організацій торгівлі, транспорту, зв'язку, сільського й лісового господарства (земельних товариств, лісництв), органів та установ землекористування і землеустрою, фінансових органів, податкових, кредитних установ і організацій, установ та організацій народної освіти (шкільних рад, інспекторів народних училищ, єпархіальних училищних рад, гімназій, семінарій, училищ, шкіл, бібліотек), установ та організацій охорони здоров'я, споживчих товариств, благодійних установ³.



Печатка Уманського повітового суду



Печатка роду Потоцьких

щено по півколу печатки в нижній її частині. Скріплено документ, яким затверджено права на володіння маєтками в Немирівській і Торговецькій волостях Станіслава Щасного Потоцького⁵. Слід зазначити, що напри-



Печатка роду Багратіон

кінці XVIII ст. родовий знак Потоцьких – «Пилява» був гербом міста Умані.

Основні різновиди документів, до яких прикладались печатки, можна поділити на такі види: купчі, свідоцтва, накази, донесення, метричні записи, сповідні розписи, ревізські розписи (ревизские сказки), відомості, описи майна, переписи, списки, реєстри, договори, журнали та ін.

Розглянемо відбитки печаток на прикладі документів декількох фондів.

Печатка Уманського повітового суду: сажева, кругла, чорного кольору, діаметр 63 мм із зображенням двоголового орла у верхній частині та з написом у нижній частині: «Печать Киевской губернии Уманского уездного суда», засвідчено купчу від 12 квітня 1832 р.⁴

Печатка роду Потоцьких, яка точно відображала герб цієї шляхетної родини: сургучна, світло-коричневого кольору, овальної форми, розміром 22 x 20 мм, зображення щита, увінчаного короною, на тлі якого трираменний патріарший хрест без правої частини нижнього рамена. Окрім герба кожний знатний рід мав власний девіз, який доповнював клейнод. Девіз роду Потоцьких – «Scutum opponebal scutis» (Щит протиставляв щитам) розмі-

Печатка роду Багратіон: сургучна, кругла, темно-коричневого кольору, діаметр 35 мм, зображення чотирьохчастинного щита з малим щитком усередині. У першій частині: хітон, у другій – арфа, у третій – пращ з ременями, в четвертій – держава під схрещеним мечем та скіпетром. У малому щитку: всередині святий Великомученик і Переможець Георгій у спорядженні з хрестом на грудях, який сидить на коні і вбиває дракона, прикра-

плено документ про переведення 12 душ селян Межиричського маєтку княгині Багратіон у розряд державних поселян із власними землями⁶.

Печатка Різдва-Богородицької церкви с. Межирич Черкаського повіту Київської єпархії: сажева, кругла, чорного кольору, діаметр 37 мм, зображення церкви з трьома куполами та напис по колу: «Рожд[ественско-] Богор[одицкая] ц[ерковь] Киев[ской] епар[хии] Черкас[ского] уез[да] м. Межирича», засвідчує свідоцтво про смерть від 21 травня 1878 р.⁷.



Печатка Різдва-Богородицької церкви с. Межирич Черкаського повіту Київської єпархії

Печатка Черкаського духовного правління: сургучна, овальна, темно-коричневого кольору, розмір 38x32 мм, по колу напис «Черкаское Духовное Правление». Скріплено метричну книгу про народження Миколаївської церкви с. Жаботин Черкаського повіту 1851 р.⁸.



Печатка Черкаського духовного правління

Печатка Свято-Георгіївської церкви с. Новоселиця Чигиринського повіту: сажева, кругла, червоного кольору, діаметр 49 мм, зображення церкви з трьома куполами та напис по колу: «Георгиев[ская] ц[ерковь] Киев[ской] епар[хии]: Чигирин[ского] уезда: с. Новоселица», засвідчує свідоцтво про шлюб 1920 р.⁹.

Печатка Чигиринського духовного правління: сургучна, кругла, коричневого кольору, діаметр 44 мм, зображення у верхній частині двоголового орла та у нижній частині напис: «П[ечать] Чигиринского Духовного Правления». Скріплено метричну книгу про народження Михайлівської церкви с. Медведівка Чигиринського повіту 1845 р.¹⁰



Печатка Свято-Георгіївської церкви с. Новоселиця Чигиринського повіту

Печатка Київської духовної консисторії: сургучна, кругла, темно-коричнева, діаметр 41 мм, напис у центрі: «Киевская Духовная Консистория». Скріплено опис церковного майна Іллінської церкви с. Суботів Чигиринського повіту 1876 р.¹¹.

Печатка Київських дворянських зборів: відбиток на блакитному папері, кругла, ді-



Печатка Чигиринського
духовного правління



Печатка Київської духовної
консисторії

браження двоголового орла, напис по колу: «Полтавская Духовная Консистория». Скріплено сповідні розписи 1907р.¹⁵



Печатка Київських дворянських
зборів

метр 74 мм, у центрі – двоголовий орел, над головами орла – старослов'янська літера «Я». У середньому колі – герби міст Київської губернії, у зовнішньому колі – напис «Печать Киевского Дворянского Собрания». Скріплено родословну дворянина Стадницького 17 липня 1813 р.¹².

Печатка Білоруської греко-католицької духовної консисторії: сажева, овальна, чорного кольору, діаметр 61x54 мм, зображення двоголового орла, який тримає у своїх лапах змію та вінок, увінчаний короною, по колу напис: «П[ечать] Белорусской греко-уни[а]тской духовной консистории». Засвідчено факт передачі Франциском Потоцьким причту Коржовської церкви у володіння сінокомсом 18 травня 1759 р.¹³.

Печатка Різдва-Богородицької церкви с. Богодаровки Пирятинського повіту: сажева, кругла, чорного кольору, діаметр 55 мм, зображення церкви з трьома куполами, по колу – напис: «Рождествобогоро[дицкая] це[рковь] Пирятин[ского] уезд[а] с. Богодаровка». Скріплено дошлюбні опитування 1899 р.¹⁴

Печатка Полтавської духовної консисторії: сургучна, кругла, світло-коричневого кольору, діаметр 78 мм, зо-



Печатка Білоруської греко-католицької
духовної консисторії



Печатка Полтавської духовної консисторії



Печатка Різдва-Богородицької церкви с. Богодаровки Пирятинського повіту



Відбитки печаток Черкаської майстерні штамів і печаток П. Ю. Халевського

Заслугує на увагу фонд «Черкаська майстерня штампів і печаток П. Ю. Халевського», у документах якого зосереджено зразки 3376 відбитків печаток та 6209 штампів адміністративних установ царської Росії та радянської доби за 1915–1927 рр. Тут зібрані лише мастикові відбитки. Їх можна віднести до вагомої частки різновиду цінних сфрагістичних пам'яток з огляду на важливість часу їх створення¹⁶. Подаємо приклад таких відбитків, легенди яких майже завжди відображають назву та функціональне спрямування установи:

З усього розмаїття печаток, які збереглися у вигляді відбитків на документах Державного архіву Черкаської області, в цьому повідомленні зроблено спробу опису деяких із них, якими засвідчувались документи у XIX – на поч. XX ст. Виявлені зразки відбитків печаток є прикладом створення їх у самостійному середовищі, але за регламентацією влади та державних імперських інституцій. Вони яскраво відтворюють еволюцію їхнього створення, характерні особливості та історичний шлях розвитку окремих організацій та родів видатних особистостей, проте перебувають поза сферою широкого наукового дослідження.

¹ Слабченко М. Запорізькі печатки XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 19. – С. 103–109.

² З історії української сфрагістики // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 81–98.

³ Державний архів Черкаської області : анотов. реєстр описів / авт.-упоряд.: Клименко Т. А., Пурис О. М. – К., 2006. – Т. 1. – С. 293–324.

⁴ Державний архів Черкаської області, ф. 833, оп. 1, спр. 69, арк. 152 зв.

⁵ Там само, спр. 67, арк. 6 зв.

⁶ Там само, ф. 364, оп. 1, спр. 2, арк. 23. зв.

⁷ Там само, арк. 23.

⁸ Там само, ф. 597, оп. 1, спр. 12, арк. 83.

⁹ Там само, ф. 604, оп. 1, спр. 3, арк. 29 а.

¹⁰ Там само, ф. 614, оп. 1, спр. 11, арк. 18.

¹¹ Там само, ф. 629, оп. 1, спр. 1, арк. 20 зв.

¹² Там само, ф. 833, оп. 1. спр. 65, арк. 21.

¹³ Там само, спр. 69, арк. 91.

¹⁴ Там само, ф. 882, оп. 1, спр. 19, арк. 102.

¹⁵ Там само, спр. 32, арк. 43.

¹⁶ Там само, ф. 390, оп. 1, спр. 1, арк. 1–69.